

УДК 398.8+784.4] “1941–1945” (=161.3)

НАРОДНЫЯ ПЕСНІ ЧАСОЎ ВАЙНЫ: ПРАБЛЕМЫ АСЭНСАВАННЯ

*Настасся Гулак,
Мінск, Беларусь*

Артыкул прысвечаны праблемам вывучэння беларускіх народных песень перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Упершыню публікуюцца архіўныя матэрыялы з фальклорнай калекцыі Акадэміі навук Беларусі.

Ключавыя словы: *фалькларыстыка, песня, Вялікая Айчынная вайна, народная творчасць, калекцыя, архіў.*

Асэнсаванне феномена чалавека на вайне, і шырэй – антрапалогія вайны – складаная і практычна не даследаваная тэма сучаснай этнаграфіі і фалькларыстыкі. Адной з прычын з’яўляецца тое, што амаль адразу пасля 1945 г. у савецкай навуцы пачала фарміравацца традыцыя публікаваць ідэалагічна правільныя, часта апрацаваныя тэксты ваеннага фальклору (песень, прыпевак, сказаў і інш.) ці іх літаратурызаваныя інтэрпрэтацыі. У пачатку 1950-х гадоў “кананізацыя” ваенных тэкстаў ужо замацоўваецца на акадэмічным узроўні. Такі матэрыял складае сёння значную колькасць беларускіх зборнікаў і даследаванняў франтавой ці партызанскай творчасці. Нельга не пагадзіцца з думкай аднаго з першых беларускіх даследчыкаў гэтай тэмы І. Гутарава, які пісаў, што партызанская творчасць часоў Вялікай Айчыннай вайны – гэта цалкам новая з’ява ў гісторыі народнай творчасці [2, с. 279]. Менавіта таму аналітычныя падыходы і

прынцыпы публікацыі гэтых твораў, прынятыя ў савецкай фалькларыстыцы, сёння патрабуюць перагляду.

Толькі часткова даследаванымі застаюцца матэрыялы архіваў розных устаноў, дзе захоўваюцца арыгінальныя запісы народнай творчасці ваеннага часу і першых пасляваенных гадоў. Пры спробе работы ў гэтым кірунку даследчык сутыкаецца з адсутнасцю ці фрагментарнасцю дадзеных па гісторыі іх збірання (экспедыцыях). Значна больш матэрыялу ёсць пра франтавыя і партызанскія газеты, баявыя лісткі, сатырычныя ўлёткі, дзейнасць агітбрыгад і ансамбляў. Вядомы імёны многіх самадзейных паэтаў-песеннікаў часоў вайны. Аднак вялізны масіў аўтэнтчных фальклорных тэкстаў па-ранейшаму чакае ўвагі даследчыкаў.

Першаснае азнаямленне з матэрыяламі адной з буйнейшых у Беларусі калекцый фальклорных запісаў, якая знаходзіцца ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы (філіял ДНУ “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры” Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі), паказвае, што паводле ўзнікнення песні ваенных гадоў неаднародныя. Сярод іх вылучаюцца прафесійныя перапрацоўкі песенных і паэтычных сюжэтаў, народныя перапрацоўкі савецкай масавай песні і найбольш цікавая ў навуковых адносінах група – арыгінальныя песенныя сюжэты з рэальнымі ці выдуманымі вобразамі.

Аўтарамі прафесійных перапрацовак песенных і паэтычных сюжэтаў былі палітработнікі, рэдактары і журналісты падпольных газет, баявых лісткоў і інш. [7, с. 5–6]. Мы спынімся на некаторых узорах, якія ілюструюць народныя інтэрпрэтацыі савецкай масавай песні і арыгінальныя песенныя сюжэты з рэальнымі ці выдуманымі вобразамі.

“Песні ваенных гадоў, – пісала яшчэ ў 1953 г. даследчыца В.Ю. Крупянская, – у пераважнай большасці зафіксаваны ў агромністай колькасці варыянтаў, якія склаліся ў працэсе бытавання – часта на працягу ўсёй вайны – у розных вайсковых калектывах, на розных участках фронту, у розных раёнах і абласцях нашай краіны. Асобныя франтавыя і партызанскія песні набывалі часам вялікую і ўстойлівую папулярнасць у тыле <...> многія песні далі вялікую колькасць новаўтварэнняў, самастойных па свайму сюжэту і ідэйнаму зместу, якія таксама бытуюць у разнастайных варыянтах” [3, с. 25]. Вялікі пласт ваеннай песні, зафіксаванай збіральнікамі, складаюць пералажэнні рускіх народных песень “Ермак”, “Утёс”, “Кочегар”, “Раскинулось море широко”, указваюцца на распаўсюджванне ў партызанскім і франтавым асяроддзі пералажэнняў песень “Бывайце здоровы, жыўце багата” (муз. І. Любана, сл. А. Русака), “Зорка Венера” (муз. С. Рак-Міхалоўскага, сл. М. Багдановіча), “Дивлюсь я на небо” (муз. Л. Аляксандравай, сл. М. Пятрэнка), цыклу прыпевак “Лявоніха” (запісаны ў партызанскай брыгадзе імя Заслонава) і інш.

Адзначым, што наогул на франтах, у партызанскіх атрадах, а потым у пасляваенныя гады былі папулярныя песні на словы А. Суркова («Бьётся в тесной печурке огонь»), Я. Далматоўскага («Случайный вальс», «Любимый город»), Л. Ашаніна («В бой за Родину», «Ехал я из Берлина», «Дороги»), С. Алымава, В. Лебедзева-Кумача і інш. Надзвычай вялікую ролю ў гэтым адыгрывае самабытная творчасць савецкіх кампазітараў-песеннікаў, сярод якіх М. Блантар, В. Салаўёў-Сядой, М. Багаслоўскі, І. Дунаеўскі, Ц. Хрэнікаў [4]. Гэтыя кампазітары, паводле ацэнак музыказнаўцаў, вызначаліся добрым адчуваннем песні як жанру і адметным інтанацыйным слыхам.

У аспекце народнасці, на нашу думку, выключная з’ява – гэта творчасць паэта-песенніка М. Ісакоўскага (1900–1973) (песні на яго словы: “Катюша”, “И кто его знает”, “В прифронтовом лесу”, “Огонёк”, “Ой, туманы мои”, “Враги сожгли родную хату”, “Снова замерло всё до рассвета”, “Летят перелётные птицы”). Мастацкая выразнасць, спеўнасць і музычнасць яго паэтычных радкоў грунтуюцца на засваенні народна-песеннай традыцыі. “Шчырасць і глыбокая натхнёнасць, што дазваляюць зразумець жыццё і пачуцці простых, звычайных людзей, раскрыць іх унутраную сілу і высакародства; творчае выкарыстанне багаццяў рускай народнай паэзіі для выражэння

пачуццяў і дум народа ў зразумелай шырокім масам мастацкай форме – гэтыя цудоўныя якасці паэзіі Ісакоўскага абумовілі яе сапраўдную народнасць” [1, с. 3].

У першых зборніках ваеннай песні, выдадзеных у 1940-я гг., і ў пазнейшых працах прыводзяцца разнастайныя народныя версіі савецкай масавай песні “Катюша” (муз. М. Блантара, сл. М. Ісакоўскага). Нагадаем, што ўпершыню гэты твор, прысвечаны пачуццям дзяўчыны, разлучанай са сваім каханым – «бойцом на дальнем пограничье», прагучаў у 1938 г. Франтавыя і партызанскія перапрацоўкі суадносяцца з арыгіналам толькі сваім зачынам: “Не цветут здесь яблони и груши”, “Жгли фашисты яблони и груши”, “Осыпались яблони и груши”, “Весь блиндаж снарядами разрушен”, “Шли бои на море и на суше” і інш. [3, с. 106–114]. Па-сутнасці, яны з’яўляюцца самастойнымі творамі, у якіх найбольш развітыя сюжэты Кацюша ідзе ў партызаны (рэфлекс песні “Смуглянка”, муз. А. Новікава, сл. Я. Шведава) і Кацюша б’е немцаў у партызанах.

Вельмі прадуктыўным у народнай песнятворчасці ваеннага часу быў таксама сюжэт ліставання/перапіскі. Сярод матэрыялаў фальклорнай калекцыі ІМЭФ знаходзяцца варыянты песні на сюжэт ліст байца да Кацюшы. Гэта творы пераважна гераічна-патрыятычнага гучання. Аўтарства некаторых з іх, відавочна, належыць палітработнікам. Напрыклад:

Расцвітае утра галубое,
Па акопах шарахціць трава,
І паёт баец на поле боя
Пра Кацюшу новыя слава.

Пасматры, Кацюша дарагая,
Як па гадах б’е мой пулямёт,
Я страну сваю аберагаю,
А фашыст касцей не саберот!

<...>

Не хадзіце, скуру берагіце,
А пайдзёце, скуру затрэшчаць,
Вы на штык мне зразу ўгадзіце,
Гэта я Кацюшы абешчаў.

Рвуцца міны з грохатам і свістам,
У Дзвіны ідзе гарачы бой,
Не сучай, Кацюша дарагая,
Я з пабедай варачусь дамой!

Запісана 26.07.1945 ад Лапцэвіч Марыі 1926 г. н. у в. Мятлічын Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. “Развучвалі ў школе, пасля прыходу Чырвонай Арміі” [8].

Вядомыя таксама песні-адказы Кацюшы. Напрыклад:

<...>

В том письме любимому, родному
Шлёт Катюша ласковый привет.
Я теперь, Катюша пишет другу,
Не хожу на берег, где туман,
Тёмной ночью, взяв винтовку в руки,
Я ушла в отряды партизан <...> [6, с. 73–74].

Прыкметна паўплывала на стыль многіх партызанскіх песень лірычнага характару, – піша Л. Мухарынская, – традыцыя гарадской песні-раманса” [5, с. 63–64]. Матыў нявернасці і расплаты для гарадской песні-раманса з’яўляецца класічным. У творах ваеннай праблематыкі ён рэалізуецца як здрада дзяўчыны/жонкі франтавіку.¹ Матыў нявернай Кацюшы нават сустракаецца ў мастацкай літаратуры аб вайне [3, с. 106]. Ацаніць, наколькі падобныя песні сёння вядомы даследчыкам, складана.

Абставіны ваеннага часу радыкалізуюць, гранічна абвастраюць канфлікт здрады і служаць эфектным праяўленнем семіятычнай апазіцыі свой–чужы. Драматычную напружанасць прыведзенага арыгінальнага сюжэта стварае супроцьпастаўленне народнага героя, які “в Сталинграде бой с врагом ведёт”, і фельдфебеля/фрыца/старыкашкі-злодзея.

Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой,
А в саду зелёном том Катюшу
Целовал фелдфебель пожилой.

Позабыла милая Катюша,
Письма Вани все она пожгла,
По соседству из немецкой кухни
Старикашку-повара нашла.

Приносил ей повар ежедневно
Булку хлеба, сыр и колбасу,
А за это милая Катюша
Целовала фрица по часу.

Не гордись, не радуйся, Катюша,
Что тебя сам повар полюбил,
Он украл в соседнем доме платье
И тебе на память подарил.

Чуб под немку Катя накрутила,
Скоротила юбку до колен,
По-немецки «либлин»² говорила
И умела петь «Лили-Марлен»³.

А её любимый друг Ванюша
В Сталинграде бой с врагом ведёт
И мечтает только о Катюше,
О любви, о крае о родном.

Но настанет времечко, Катюша,
И вернётся друг любимый твой,
За торговлю телом и душою
Ты заплатишь, Катя, головой.

¹ Аўтару вядома песня “Клава” (*Ой, Клава, ты, мілая Клава*) з рэпертуара пасляваенных калек-жабракоў. У ёй распавядаецца пра вяртанне франтавіка-інваліда і яго канфлікт з палюбоўнікам жонкі (“пісарышка штабной”).

² Маецца на ўвазе ням. *Liebling* – каханы, любімы.

³ Песня (ням. *Lili Marleen*), створаная ў 1938 г. У час Другой Сусветнай вайны была надзвычай папулярнай сярод нямецкіх саладат. Перакладзена на многія мовы.

Запісана 25.07.1945 з рукапіснага альбома Басінскай Вольгі 1927 г.н. камсамолкі, загадчыцы селькаскай канторы сувязі в. Акалова Плешчаніцкага р-на Мінскай вобл. [8].

Заўважым, што папярэдні тэкст узяты з рукапіснага альбома, таму не адлюстроўвае фанетычныя асаблівасці гаворкі Цэнтральнай Беларусі. Рэдуцыраваны варыянт песні, які даецца ніжэй, зафіксаваны з голасу, таму захоўвае беларускую фанетыку.

Расцвіталі яблыні і грушы,
Паплылі туманы над ракой,
Вой, ў зялёным садзіку Кацюшу
Цалаваў яфрэйтар маладой.

Пазабыла мілага знакомства,
І ўсе пісьмы ты маі пажгла,
Па суседству із немецкай кухні
Старыкашку-повара нашла.

Прынасіў ёй повар ежаднеўна
Крошкі сыра, хлеба, кілбасу,
А за гэта мілая Кацюша
Цалавала фрыца па часу.

Не гардзіся, мілая Кацюша,
Што сам повар палюбіў цябе,
Што ў суседнім доме сташчыў плацця
І прынёс ў падарак для цябе.

Запісана 09.08.1945 ад Круціно Марыі Пятроўны 1924 г. н., камсамолкі, у в. Цынцавічы Куранецкага р-на Маладзечненскай вобл. “Навучылася ў 1944 г. ад аднаго хлопца, бежанца” [8].

Ніжэй прыведзены фрагмент па-свойму ўнікальнай песні “Немецкая Кацюша”. Сам твор апублікаваны ў зборніку “Борьба и творчество народных мстителей” (1949), у пазнейшых выданнях ваеннай народнай песні і ў калекцыі ІМЭФ ён не сустракаецца.

Все в снегу и яблоні, и груши,
И на Шпрее⁴ лег ночной покой.
Вот идет немецкая Катюша
На высокий на берег крутой.

Выходила, плакала и выла,
Что от фрица долго нет вестей,
Что не шлёт бюстгалтера и мыла
И других награбленных вещей.

Пусть в России девушку любую,
Он ограбит, пусть даже убьет,
Но пришлет посылку пребольшую,
А Катрин любвишку сбережет.

Но не ждите писем и посылок,

⁴ Ням. Spree – рака басейна Эльбы, перасякае Берлін.

Пусть угаснут жадность и любовь.
Приготовьте костылей, носилок,
И протезов больше, и гробов.

Нет на фронте яблони и груши,
Под которой не лежал бы фриц,
Мы, Катюши, вытряхнем с вас души,
Не видать вам их бандицких лиц <...> [2, с. 196].

Як адзначалася вышэй, у публікацыях пасляваенных гадоў франтавы і партызанскі фальклор паступова “кананізаваўся”, літаратурна апрацоўваўся, ачышчаўся ад элементаў і цэлых твораў, якія, на думку ўкладальнікаў, былі “нераўнацэннымі ў мастацкіх адносінах”. Таму раннія выданні, сярод якіх “Песні барацьбы: Зборнік песень, казак і частушак беларускіх партызан” (1946), таксама каштоўныя для даследчыкаў-фалькларыстаў.

У цэнтры многіх арыгінальных сюжэтаў песень Вялікай Айчыннай вайны знаходзяцца дзявочыя вобразы. Першы і самы развіты – гэта вобраз далёкай і вернай “падругі”, увасоблены, напрыклад, у вельмі папулярным творы “Синий платочек” (муз. Е. Пецярбургскага, сл. Я. Гольденберг). Афіцыйных версій гэтай савецкай вальсавай песні вядома некалькі, акрамя іх ёсць вялікая колькасць народных пералажэнняў ваенных гадоў.

Значна радзей сустракаецца вобраз франтавой гераніні – медыцынскай сястры [3, с. 116–118], яшчэ радзей – партызанкі. Песні пра геранічную смерць партызанкі Тані⁵ былі папулярныя ў партызанскіх атрадах Беларусі і Браншчыны. Ніжэй даецца фрагмент песні “Партызанка Шура” з выдання 1946 г.: апісаны ўчынак партызанкі Шуры – забойства роднага брата-паліцая.

<...>

Ад пажараў і выстралаў толькі
Маладая сястра ўцякла.
Звалі Шурай яе, камсамолкай,
Яна родзіны чэсць зберагла.

Падпаўзае нізінаю Шура, –
Пад фуфайкай граната, кінжал, –
Кулямётныя кулі як бура,
Як віхор па-над вухам візчаць.

Шура глянула ўперад: на ўзлесці
Пад сасною стаіць чалавек,
Шлем фашысцкі над лобам навесіў,
Злыя вочы глядзяць із-пад век.

– Пазнаю, паліцэйская шкура, –
Шура шэпча: ты зганьбіў сям’ю.
Не сястра табе больш я, не Шура,
Задушу я цябе, як змяю.

І з размаху гранату пусціла

⁵ Імем *Таня* назвалася Зоя Касмадзям’янская, удзельніца дыверсійна-разведвальнай групы штаба Заходняга фронту, закінутая ў 1941 г. ў нямецкі тыл. Сёння з улікам рэальных гістарычных абставін існуе неадназначная ацэнка яе партызанскага подзвігу.

У паліцэйскага чына яна.
Сэрца білася радаснай сілай,
Калі той застагнаў і ўпаў.

З рук у трупа схапіла вінтоўку
І пайшла, не зірнуўшы назад.
Шура была і ёсць камсамолка,
Шура – красны баец-партызан. <...> [6, с. 32–33].

У артыкуле прыведзены толькі асобныя тэксты з вялікага рэпертуару народнай песні Беларусі часоў вайны (у яго ўваходзяць і пазнейшыя творы, тэматычна звязаныя з гэтай праблематыкай). Гэта надзвычай цікавы матэрыял для фалькларыстаў, этнографістаў, культуролагаў і літаратуразнаўцаў, які сёння патрабуе канцэптualaнага вывучэння. Асэнсаванне феномена чалавека на вайне, праблемы яго маральнага выбару, ацэнка ўстойлівасці сістэмы традыцыйных каштоўнасцяў павінна ўлічваць такія выключныя па сваёй інфарматыўнасці і разам з тым спецыфічныя крыніцы, як фальклорныя адзінкі.

1. Бочаров, А. Михаил Исаковский / А. Бочаров // Лекции по истории русской советской литературы / Моск. ордена Ленина гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М. : Изд. Моск. Ун-та, 1953. – С. 3–47.
2. Гуторов, И. В. Борьба и творчество народных мстителей / И.В. Гуторов. – Минск : Гос. изд. БССР, 1949. – 301 с.
3. Крупянская, В. Ю. Материалы по истории песни Великой Отечественной войны : [тексты с комментариями] / В. Ю. Крупянская, С. И. Минц. – Москва : Издательство Академии наук СССР, 1953. – 210 с. – (Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая; т. 19).
4. Музыка на фронтах Великой Отечественной войны : Статьи. Воспоминания / Гос. центр. музей муз. культуры им. М. И. Глинки. – М. : Музыка, 1970. – 255 с.
5. Мухаринская, Л. С. Белорусская народная партизанская песня : 1941–1945 / Л. Мухаринская. – Минск : Беларусь, 1968. – 63 с.
6. Песні барацьбы : Зборнік песень, казак і частушак беларускіх партызан / Склад.: М. С. Меерова і інш. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1946. – 91 с.
7. Тарасаў, В. Т. Паэзія беларускіх партызан / Тэзісы дакладаў на канферэнцыі, прысвечанай вынікам даследаванняў беларускай народнай творчасці (люты 1960) / [рэдкал.: М. Я. Глыблат і інш.]. – Мінск : [б.в.], 1969. – С. 5–6.
8. Фальклорная калекцыя. Філіял ІМЭФ ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі». – Фонд 8. – Воп. 1. – Спр. 1.